

роз'яснюючи в ті дні політику Центральної Ради, недвозначно підкреслював: «Завданням Ради є охорона краю від розкладу, анархії та економічної експлуатації. Універсал видано під тиском життєвих умов. Центральна Рада весь час вважала бажаним контакт з Тимчасовим урядом, який неправильно орієнтувався у вимогах Центральної Ради. Оскільки Центральний уряд знайде можливість виправити свою помилку, остільки й Центральна Рада вважатиме своїм обов'язком співробітництво з ним»⁴⁷. М. С. Грушевському вторив В. К. Винниченко, який взагалі заявив, що навіть у разі відмови Тимчасового уряду визнати крайовий орган, «Центральна рада не думає стати на захватний шлях. Центральна Рада не закликає йти проти уряду»⁴⁸.

(Далі буде)

Одержано 20.02.92.

Рассматривается вопрос о взаимосвязи процесса борьбы Центральной Рады за украинскую государственность в форме широкой национально-территориальной автономии и создание собственных сил, в частности начальный этап украинизации в русской армии.

* * *

⁴⁷ Летопись революции. — 1927. — № 4. — С. 23.

⁴⁸ Там же.

Л. Ф. Гайдуків (Київ)

Е. Бернштейн та його погляди на соціалізм (історія і сучасність)

Аналізується процес становлення та еволюції поглядів німецького соціаліста Е. Бернштейна — одного з найбільш переконливих і послідовних критиків ортодоксального марксизму, визнаних лідерів міжнародної соціал-демократії, що ввійшов в історію світової суспільної думки як творець доктрини реформістського соціалізму.

Науковий авторитет німецького соціал-демократа Едуарда Бернштейна, котрий поклав початок розмежуванню реалістичної та утопічної традицій в соціалістичній теорії, на Заході завжди був, а сьогодні є особливо високим. Не маючи скільки-небудь систематичної наукової підготовки, поступаючись в цьому відношенні, в усякому разі за суто формальними ознаками, багатьом іншим діячам західно-європейської соціал-демократії, він зробив те, чого не могли зробити ніхто з відомих і, як вважалося, більш теоретично підготовлених лідерів соціалістичного руху на Заході, як, до речі, й на Сході.

У 90-х рр. XIX ст. Е. Бернштейн, який був, за свідченням К. Каутського, одним з видатних мислячих умів європейської соціал-демократії, порушив питання про необхідність перегляду цілої низки положень та висновків, сформульованих К. Марксом і Ф. Енгельсом й канонізованих в творах їх ортодоксальних послідовників. Без цього, вважав Е. Бернштейн, марксизм немає перспективи на майбутнє. Замість надій на буцім-то швидкий крах капіталізму, на його історичну приреченість і неспроможність до прогресу і трансформації, замість надій на тактику насильницького повалення існуючої влади, Е. Бернштейн закликав міжнародну соціал-демократію, її лідерів відмовитися від концепції, стратегії і тактики революціонізму й стати на шлях реформування

буржуазного суспільства, посилення і розвитку в ньому тих елементів соціалізму, що працюють як на інтереси робітничого класу, так і суспільства в цілому. Незважаючи на звинувачення у зраді й опортунізмі з боку Р. Люксембург, В. Лібкнехта, К. Каутського, О. Л. Гельфанда, Г. В. Плеханова, В. І. Леніна, К. Цеткін і багатьох інших, Е. Бернштейн твердо і послідовно, хоча й не завжди переконливо, обстоював свої погляди щодо нових умов і перспектив розвитку суспільного прогресу.

Твори Е. Бернштейна на Заході добре відомі, вони є предметом ґрунтовного наукового та політичного аналізу. Ми в цьому відношенні теж трималися на рівні. В усякому разі до жовтня 1917 р. наш читач мав достатньо широку можливість знайомитися з його працями. Не складала винятку в цьому відношенні навіть ті, кого царський уряд позбавляв волі, в тому числі політв'язні. Відомо, наприклад, що В. І. Ленін перебуваючи на засланні, в кінці серпня 1899 р. отримав на замовлення «Передумови соціалізму і завдання соціал-демократії»¹. Праці Е. Бернштейна в перекладі з німецької також регулярно видавалися і у нас, на Україні, зокрема, в Києві, Харкові, Катеринославі, Одесі.

Після жовтня 1917 р. ситуація в цьому відношенні змінилася. Те, що раніше було особистою точкою зору Г. В. Плеханова або В. І. Леніна на погляди Е. Бернштейна, поступово перетворювалося в політичні установки тільки правлячої партії. Однак, незважаючи на це, дещо з праць Е. Бернштейна все ж було видано і в перші пореволюційні роки, і в тому числі і в нашій республіці. В 1919 р., наприклад, у видавництві «Наука» (Катеринослав) вийшла друком робота Е. Бернштейна «Рабочий интернационал и европейская война», а у 1923 р. — його ж «Карл Маркс и русские революционеры» під редакцією відомого українського історика М. Равича-Черкаського. Загалом же можливість для ознайомлення з працями Е. Бернштейна, а, тим більше, їх серйозного і об'єктивного вивчення, дедалі становилися все більш обмеженими. Після публікації відомого листа Сталіна до редакції журналу «Пролетарская революция»² Е. Бернштейн разом з багатьма іншими представниками міжнародної соціал-демократії став постійним об'єктом політичних та ідеологічних звинувачень. На доцільність нових підходів до висвітлення проблем розвитку марксизму в кінці XIX-го на початку XX-го століття, невід'ємною складовою частиною якого є дискусія про соціалізм, початок якій був покладений Е. Бернштейном, одним з перших вказав І. М. Кривогуз³. У 1989 р. на сторінках журналу «Октябрь» опубліковано статтю Ю. Буртіна «Ахілессова п'ята історичної теорії Маркса»⁴. Не можна не погодитися з думкою про те, що праці Е. Бернштейна у нас ніхто як слід не читав, що багато в чому його «ревізіонізм» це те, до чого сьогодні прийшли скільки-небудь чесні опоненти Е. Бернштейна⁵. Важливо відзначити особливий внесок як в постановку, так і в намагання по-новому підійти до теми «Е. Бернштейн і сучасність» О. Л. Петренко. Вона однією з перших зробила важливі кроки в цьому відношенні, опублікувавши останнім часом ряд спеціальних праць, присвячених зазначеній темі⁶.

Відомо, що витоки теоретичних, ідеологічних або політичних дискусій доцільно шукати, насамперед, в характері та особливостях соці-

¹ Ленін В. І. Лист М. О. Ульяновій 1 вересня 1899 р. // Повне зібр. творів.— Т. 55.— С. 172.

² Сталін І. В. О некоторых вопросах истории большевизма // Пролетарская революция.— 1931.— № 6.

³ Кривогуз І. М. Интернационал в советской исторической литературе // Вопросы истории КПСС.— 1989.— № 9.— С. 112.

⁴ Буртин Ю. Ахиллесова пята исторической теории Маркса // Октябрь.— 1989.— №№ 11—12.

⁵ Там же.— № 11.— С. 34.— № 12.— С. 47.

⁶ Петренко Е. Л. Демократический социализм Э. Бернштейна // Научный социализм.— 1990.— № 2.— С. 63—70; Петренко Е. Л. Социалистическая доктрина Эдуарда Бернштейна.— М., 1990.— С. 64.

ально-економічного розвитку конкретної епохи чи відповідного історичного періоду. Не була винятком у цьому плані й дискусія про соціалізм, початок якій поклав Е. Бернштейн. Спираючись на аналітичні дані розвитку робітничого руху промислово-фінансової статистики Англії, Франції, Німеччини та інших європейських країн, а також на праці Г. Шульце-Геверніца, Е. Бем-Баверка, П. Леруа-Больє, В. Зомбарта та інших відомих вчених, він дійшов до висновку, що в суспільстві активно формуються нові явища і процеси, що, на його думку, потребує перегляду цілого ряду традиційних марксистських поглядів. Відповідаючи на звинувачення в тому, що він тим самим капітулює перед «буржуазними» авторами, Е. Бернштейн зауважує з цього приводу: так, це капітуляція, але капітуляція перед істиною, і на таку капітуляцію я завжди готовий. Я вважаю більш достойним поваги визнання в особистій помилці, ніж намагання всіма засобами захищати визнані помилковими погляди.⁷

Відразу ж зазначимо: Е. Бернштейн не був першим, хто в марксистському середовищі звернув увагу на виникнення і розвиток нових явищ в житті тогочасного суспільства. Першим серед марксистських теоретиків звернув увагу на це Ф. Енгельс. У вступі до роботи К. Маркса «Класова боротьба у Франції з 1848 по 1850 р.» зазначалося: «...Історія показала, що неправі були і ми, що погляд, якого ми тоді дотримувалися, був ілюзією. Історія пішла ще далі: вона не тільки розсіяла нашу тодішню помилку, але й зовсім змінила ті умови, за яких доводиться боротися пролетаріату»⁸.

На нові явища в розвитку капіталізму звернув увагу й К. Каутський. Він, зокрема, визнав факт певного піднесення життєвого рівня робітничого класу. Однак далі визнання цього факту він не пішов. Е. Бернштейн на відміну від К. Каутського за новими процесами капіталістичного розвитку, незважаючи на їх ще відносно невелику питому вагу, побачив тенденцію, зміцнення і розвиток якої, на його думку, мали справити суттєвий вплив на всю еволюцію суспільного руху.

Відповідаючи своїм критикам, він нагадував, що справа йде не про мрії, що вирости в кабінеті вченого, а про необхідні висновки, які випливають з життєвої практики і спостережень над нею. Тут доречно, мабуть, вказати на цілковиту безпідставність звинувачень Е. Бернштейна в тому, що своїм виступом, він, мовляв, викликав кризу марксизму. Один з перших російських рецензентів творчості Е. Бернштейна, відомий фахівець в галузі історії політичних партій і рухів на Заході П. Берлін дотепно зауважив з цього приводу: криза марксизму не викликана Е. Бернштейном, а викликала Е. Бернштейна⁹, котрий враховував не тільки нові статистичні дані й конкретні факти, в достовірності або недостатній кількості яких звинувачували його опоненти, але й ще аналізував такі тенденції й процеси світового розвитку, як виникнення і розвиток картелів і трестів, акціонерного капіталу і акціонерних товариств, банків і бірж, посилення еластичності кредиту і кредитної системи.

Крім вже зазначеного, певну роль, на нашу думку, відіграло й те, що він, на відміну від багатьох своїх опонентів, мав неабияку інтуїцію, здібність до передбачення. І ще одне: за свідченням Ф. Енгельса, однією з найхарактерніших рис Е. Бернштейна було його вміння швидко схоплювати речі з належного боку¹⁰. Все це разом взяте й дозволило йому творчо підійти як до постановки, так і до розв'язання актуальних проблем суспільного розвитку, включаючи й перспективи такого роз-

⁷ Бернштейн Э. Очерки из истории и теории социализма.— Санкт-Петербург, 1902.— С. 373.

⁸ Маркс К., Энгельс Ф. Избранные произведения в двух томах.— Т. 1.— М., 1949.— С. 95.

⁹ Жизнь.— 1901.— Т. 2.— С. 267.

¹⁰ Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения.— Т. 35.— С. 150.

витку. Е. Бернштейн був переконаний, що для партії, яка бажає не відставати від дійсного розвитку подій, критика необхідна, адже традиція може за певних умов перетворитися з рушійної сили в гальмо подальшого розвитку.¹¹ У відповідності до цього він зробив ряд нових, відмінних від раніше існуючих марксистських, поглядів на зміст, передумови та перспективи соціалістичного розвитку. Вперше вони були викладені Е. Бернштейном в серії статей під загальною назвою «Проблеми соціалізму» (1896—1898 рр.) Ці публікації, зміст яких багато в чому розходився з тим, про що йшлося у працях К. Маркса і Ф. Енгельса, викликали великий міжнародний резонанс. З різкою критикою Е. Бернштейна виступили О. Л. Гельфанд (Парвус), Р. Люксембург. З російських соціал-демократів їх енергійно підтримав Г. В. Плеханов. Позиція його була однозначною: або соціал-демократія похована Е. Бернштейна, або Е. Бернштейн похований соціал-демократією¹².

Питання, порушені Е. Бернштейном, стали предметом полеміки на Штутгартському з'їзді СДПН (3—8 жовтня 1898 р.). На адресу цього з'їзду він з Лондона направив свого відкритого листа. Один з керівних діячів СДПН, делегат з'їзду К. Лібкнехт свою точку зору висловив так: якщо теорії Е. Бернштейна точні, то ми можемо поховати нашу програму, всю соціал-демократію. Закриваючи Штутгартський з'їзд, його головуєчий Г. Грейліх зазначив, що німецька соціал-демократія отримала велику спадщину від своїх великих мислителів. Але й тут ми маємо справу не з істиною в останній інстанції, а з наукою, яка завжди повинна відповідати фактам. Дискусія навкруг Е. Бернштейна та його поглядів привернула увагу й провідних діячів російської соціал-демократії, в тому числі В. І. Леніна. Так, в листі від 2 вересня 1898 р. О. М. Потресову він зазначає, що полеміка Г. В. Плеханова з Е. Бернштейном його цікавить надзвичайно.¹³ В листі до О. М. Потресова 27 червня 1899 р. В. І. Ленін підкреслив, що він прочитав статті Г. В. Плеханова проти Е. Бернштейна і рішуче стає на сторону моніста. Необхідна, додає він, серйозна війна.¹⁴

Після виходу в світ 1898 р. статті «Реалістичний і ідеалістичний моменти в соціалізмі» К. Каутський, якого підтримав В. Адлер, запропонував Е. Бернштейну систематизувати свої погляди і викласти їх в окремій книзі. Е. Бернштейн погодився з цим, і в 1899 р. вона вийшла друком. Це були знамениті, або, як пізніше напише В. І. Ленін, «геростратівські знамениті» «Передумови соціалізму і завдання соціал-демократії». Багатотомна Історія КПРС назвала цю книгу «євангелієм міжнародного ревізіонізму». Проте ідеї Е. Бернштейна знаходили все більшу підтримку європейської соціал-демократії. Десь з літа 1899 р. вони починають активно проникати й до Росії. Тут їх підтримали С. Булгаков, М. Бердяєв, П. Струве, М. Туган-Барановський, С. Прокіпович, О. Кускова, Б. Кричевський, багато інших представників «легального марксизму», «економізму». За свідченням Л. Д. Троцького, європейська критика марксизму знаходила в Росії широкий відгук. Е. Бернштейн став одним з популярних проводарів від соціалізму до лібералізму. Спір між Е. Бернштейном і К. Каутським ми вивчали сумлінно, по першоджерелам¹⁵. Вихід в світ книги Е. Бернштейна викликав помітну й неоднозначну реакцію. К. Каутський в своїй праці, спрямованій проти Е. Бернштейна, писав, що його книга — перший сенсаційний твір. Щоправда, зазначає К. Каутський, книга А. Бебеля «Жінка і соціалізм» за своїм літературним успіхом перевершила кни-

¹¹ Бернштейн Эд. Проблемы социализма и задачи социал-демократии. Перевод с немецкого. — М., 1901. — С. 324.

¹² Плеханов Г. В. Сочинения. — М., 1921. — Т. XI. — С. 27.

¹³ Ленін В. І. Лист О. М. Потресову. 2.IX. 1898 // Повне зібр. творів. — Т. 46. — С. 15.

¹⁴ Там же. — С. 31.

¹⁵ Троцкий Л. Моя жизнь. Опыт автобиографии. — М., Панорама. — 1991. — С. 134, 146.

гу Е. Бернштейна. Однак те, що соціал-демократ (А. Бебель — Л. Г.) написав соціал-демократичну книгу, тут немає нічого сенсаційного. Зовсім інша справа, пише К. Каутський, коли один з найбільш «ортодоксальних» марксистів написав книгу, в якій він урочисто спалює те, чому до цих пір вклонявся, і вклоняється тому, що до цих пір спалював¹⁶.

Е. Бернштейн поставив під сумнів головну тезу марксистських теоретиків кінця XIX століття щодо шляхів переходу від капіталізму до соціалізму — про загострення і поглиблення суперечностей капіталізму, про ліквідацію антагонізмів буржуазного суспільства виключно засобами класової боротьби як одномоментного акту. Він вважав, що в міру розвитку капіталізму все більш повно починає діяти тенденція, спрямована на стабілізацію всієї системи капіталістичних суспільних відносин, інтегрування пролетаріату в буржуазне суспільство. «Я переконаний, — писав Е. Бернштейн, — що буржуазне суспільство спроможне ще до значного подальшого розвитку і що виробництво і торгівля переживуть ще в рамках існуючого ладу декілька змін форм, перш ніж воно «розпадеться»¹⁷.

Одне з центральних місць в творчості Е. Бернштейна посіла проблема передумов соціалізму. Він вважав, що не захоплення політичної влади і насильницьке повалення існуючого суспільства має бути неодмінною передумовою переходу до соціалізму, а повсякденна турбота партії по культурному і політичному вихованню робітничого класу, забезпеченню необхідної зрілості суб'єктивного фактора. Іншою неодмінною передумовою соціалізму Е. Бернштейн вважав відповідний рівень розвитку продуктивних сил суспільства. Тільки певна ступінь зрілості суб'єктивних та об'єктивних факторів в їх органічній єдності, а не у відриві один від одного, на думку Е. Бернштейна, може розглядатися як вирішальна передумова соціалізму. Щодо робітничого класу та його готовності до революційних перетворень, то Е. Бернштейн писав, що «я і тепер не вважаю робітничий клас настільки розвинутим, щоб він прийняв у свої руки політичну владу»¹⁸.

Е. Бернштейн виступив з критикою економічного обґрунтування ідеї про неминучість загальної кризи і швидкого краху капіталізму. Він писав, що соціально-економічний розвиток в багатьох відношеннях відбувається не так, як він мав би відбуватися у відповідності до традиційних в соціалістичному русі уявлень. Е. Бернштейн зазначає, що в міру розвитку капіталізму зростає багатство суспільства, поліпшується становище робітничого класу, таким чином, висновок «Маніфесту Комуністичної партії» стосовно швидкого краху капіталізму не підтверджується життям. Він вважав, що капіталізм стає все більш життєспроможним¹⁹, а також рішуче відкинув дуже поширену думку про абсолютне і відносне зубожіння пролетаріату при капіталізмі. У збільшенні кількості і ролі акціонерних товариств, в практиці випуску дрібних акцій він вбачав важливий орієнтир демократизації капіталу, який веде, на його думку, до збільшення чисельності власників, зростання життєвого рівня трудящих, пам'якшення класових суперечностей, що сприяє в кінцевому рахунку соціалістичній трансформації буржуазного суспільства. Е. Бернштейн був впевнений, що вже сучасне йому покоління побачить здійсненими багато із соціалістичних вимог, якщо не під цією назвою, то фактично²⁰. Йому належить цікава, хоч і не беззаперечна думка про те, що вразі досягнення соціал-демократією

¹⁶ Каутський Карл. К критике теории и практики марксизма. («Антибернштейн»). — М., 1922. — С. 7.

¹⁷ Бернштейн Эд. Очерки из истории и теории социализма. — С. 236.

¹⁸ Бернштейн Эд. Проблемы социализма... — С. 351.

¹⁹ Бернштейн Э.— Условия возможности социализма и задачи социал-демократии. — СПб, 1899. — С. 66—67; 88—91.

²⁰ Бернштейн Эд. Очерки из истории и теории социализма. — С. 220.

влади вона не зможе обійтися без капіталізму або ж його елементів, якщо вона не хоче, щоб настав застій, а потім реакція²¹.

У відповідності до своїх соціально-економічних поглядів Е. Бернштейн формулює й свої теоретичні та політичні орієнтири. Головний з них — необхідність переходу партії робітничого класу до політики реформ. Тут, мабуть, доречно підкреслити, що реформізм як тенденція виник ще за життя Ф. Енгельса в 90-х роках XIX століття і пов'язаний з іменами Г. Фольмара, К. Шмідта та ін. Однак тільки в працях Е. Бернштейна реформізм як одна з самостійних течій в робітничому русі отримав своє всебічне обґрунтування і концептуальне оформлення. Отже, в історію соціалістичної думки Е. Бернштейн ввійшов як теоретик, що надав самостійний статус реформістському соціалізму, обґрунтував його соціально-економічну доктрину та політичну програму. Партія робітничого класу, писав він, повинна стати демократичною партією соціальних реформ²². Шлях революційного насильства, писав Е. Бернштейн, забезпечує більш швидшу дію, більш швидке подолання окремих перепон в процесі соціальних битв, однак, продовжує він, можна знищити уряд, привілейовану меншість, але не можна знищити народ.²³ Продовжуючи цю думку, він писав, що соціал-демократія нікому не загрожує, не думає про насильницьку революцію²⁴, а постійні посилення на «право на революцію», це спроби оживити поливанням штучні квіти²⁵.

Заслужовують на особливу увагу думки Е. Бернштейна щодо соціалізму як теорії та політики, його наукового статусу. Він ніколи не ставив під сумнів правомірність визнання соціалізму метою та ідеалом сучасного суспільного розвитку, хоча, однак, дійшов висновку, що історична необхідність соціалізму не може бути обґрунтована в поняттях чистої науки. Е. Бернштейн заперечував науковий зміст соціалізму К. Маркса та Ф. Енгельса. В праці «Чи можливий науковий соціалізм?» він писав, що основою всякої науки є досвід, соціалізм же є вчення про майбутній суспільний порядок, і саме тому його найбільш характерна риса не може бути обґрунтована науково. В «Передумовах соціалізму...» ми читаємо: «Саме науковий соціалізм! Якщо коли-небудь слово «наука» зводилось до більшого канту, так це саме в даному випадку».²⁶ Е. Бернштейн виділяє як різнопорядкові елементи соціалізму доктрину і теорію. До першої він відносить перспективи розвитку соціалістичного руху, а до другої — право на оцінку суті тих чи інших соціальних явищ та процесів. Е. Бернштейн робить висновок про неправомірність самого терміну «науковий соціалізм» і порушує питання про відмову від нього і заміну на «критичний соціалізм». Виступаючи за еволюційний, гуманний і демократичний соціалізм, що формується в надрах існуючого ладу, Е. Бернштейн розумів соціалізм як процес поступового усупільнення, обумовлений як об'єктивними тенденціями розвитку капіталістичного господарства до кооперації, так і демократизацією суспільства під впливом організованого пролетаріату та його партії. Це, як бачимо, суттєво розходиться з тим, про що писали К. Маркс, Ф. Енгельс, для яких, як відомо, соціалізм — не еволюція, не поступовість, а якісний стрибок, перерив поступовості в історичному процесі. Таким було розуміння Е. Бернштейном соціалізму та шляхів його побудови. Саме в цьому розумінні він вважав соціалізм метою та ідеалом сучасного суспільного розвитку. Класиком такого трактування соціалізму і вважається на Заході Е. Бернштейн.

²¹ Там же.— С. 232.

²² Бернштейн Э. Условия возможности социализма и задачи социал-демократии.— С. 3.

²³ Бернштейн Э. Очерки из истории и теории социализма...— С. 349—350.

²⁴ Бернштейн Э. Проблемы социализма...— С. 271.

²⁵ Там же.— С. 345.

²⁶ Там же.— С. 331.

З точки зору осмислення доктринальних витоків революціонізму значний інтерес становить розгляд Е. Бернштейном такої проблеми, як «Марксизм і бланкізм». Він був переконаний, що стратегія і тактика партій, що керувалися марксистською доктриною, практично мало в чому відрізнялася від бланкізму. В Німеччині встановився погляд, писав Е. Бернштейн, на бланкізм як на теорію таємних союзів і змови, як на доктрину проведення революції за допомогою невеликої революційної партії²⁷. На думку Е. Бернштейна, революційна програма «Маніфесту Комуністичної партії» наскрізь просякнута бланкізмом²⁸ і що присутність бланкізму в марксизмі — не продукт, так би мовити, хвилинного настрою К. Маркса і Ф. Енгельса, а результат інтелектуальної помилки, відомого дуалізму їх теорії²⁹. Щоправда, Е. Бернштейн вважав, що марксизм з точки зору методу виявився сильнішим за бланкізм. Що ж стосується перебільшення ролі і значення революційної влади в справі перебудови сучасного суспільства, то в цьому відношенні марксизм ніколи в повній мірі не міг позбутися бланкістських поглядів³⁰. Можна, звичайно, подискутувати, наскільки переконливі чи не переконливі аргументи Е. Бернштейна з цього приводу, наскільки винна діалектика Гегеля в бланкістських мотивах теорії К. Маркса та Ф. Енгельса, але не можна не погодитися з тим, що бланкізм посідав важливе місце в механізмі реалізації планів не тільки комуністів початку, але й кінця ХХ століття.

З огляду на сказане цілком природно, що в системі поглядів Е. Бернштейна одне з вагомих місць посідає проблема «Соціалізм і демократія». Демократія, писав Е. Бернштейн, це засіб і в той же час мета. Вона є засобом проведення соціалізму, і вона є формою його здійснення. Демократичний соціалізм, за Е. Бернштейном, знімає питання про співвідношення боротьби за демократію з боротьбою за соціалізм, проголошуючи тотожність демократії і соціалізму. Єдино вірний і доцільний шлях до соціалізму, вважав Е. Бернштейн, це шлях демократії. Таким було його життєве кредо, якому він ніколи не зраджував. Під цим кутом зору він підходив і до проблеми класового та загальнолюдського. На його думку, з розвитком демократії класова боротьба повинна приймати інші форми і вестись словами, в пресі, за допомогою виборчого права. Класові інтереси відступають, сила загального інтересу зростає³¹. Класова диктатура, зазначав Е. Бернштейн, належить більш низькій культурі, ніж та, яка визнає правомірність переходу до більш досконалого суспільства не шляхом конвульсивних проявів, а шляхом поступового переходу.³²

Ідею про диктатуру пролетаріату Е. Бернштейн вважає політичним атавізмом: завоювання пролетаріатом політичної влади може бути тільки наслідком соціалізму, що розвивається в надрах буржуазного суспільства, але не політичною його передумовою. Ця позиція й була виражена у відомій формулі «мета — ніщо, рух — все». Е. Бернштейн енергійно протестував проти спроб приписати йому відмову визнати кінцеву мету соціалістичного руху.³³ Відповідаючи своїм опонентам, він підкреслював, що під рухом розуміється як загальний розвиток суспільства, його соціального прогресу, так і повсякденна політична і економічна агітація в інтересах здійснення такого прогресу. В слові «рух», зазначав Е. Бернштейн, міститься як об'єктивний процес, так і суб'єктивні фактори. Рух без мети, писав він, був би хаотичною товкотнечею, без мети немає напрямку. Якщо соціалістичний рух не бажає

²⁷ Там же.— С. 63.

²⁸ Там же.— С. 64.

²⁹ Там же.— С. 67.

³⁰ Там же.— С. 69.

³¹ Бернштейн Э. д. Очерки из истории и теории социализма...— С. 319, ін.

³² Бернштейн Э. д. Проблемы социализма...— С. 250.

³³ Бернштейн Э. д. Там же.— С. 326.

залишитися без компасу, то він повинен мати мету, до якої треба свідомо прагнути³⁴.

Тепер про опонентів Е. Бернштейна, про їх аргументи. Таких опонентів з певною долею умовності можна розподілити на дві частини. Перша — це ті, хто в поглядах Е. Бернштейна не побачили чогось надзвичайного або несприйнятного. Вони вважали за нормальне, що час від часу ті або інші наукові дані чи висновки переглядаються у відповідності до конкретних умов суспільного розвитку. По суті єдине питання, яке турбувало їх, це проблема необхідності додаткової аргументації щодо його формули «мета — ніщо, рух — все».

Інша частина опонентів Е. Бернштейна зайняла однозначно негативну позицію. Головним чином саме завдяки їм він і увійшов в історію марксизму як полохливий опортуніст, «ренегат», «зрадник». Ці критики Е. Бернштейна, бажаючи чи не бажаючи того, суть дискусій постійно переводили в площину не наукової, а політико-ідеологічної полеміки. Щодо їхніх аргументів, то, як свідчить аналіз літератури, вони йшли, як правило, не від життя, а від схеми, цитати, від положень, значення яких вже було втрачено.

Відповідаючи одному з таких своїх критиків — О. Л. Гельфанду (Парвусу), Е. Бернштейн писав: «Адже смішно, після 50 років, аргументувати фразами «Маніфесту Комуністичної партії», який відповідав зовсім іншим політичним і соціальним відносинам, ніж ті, серед яких ми живемо. Не треба бути пологетом існуючого ладу, щоб визнати, що з часу появи «Маніфесту Комуністичної партії» в державному і суспільному становищі робітників відбувся значний прогрес»³⁵.

Безкомпромісно наступальну позицію в дискусії з Е. Бернштейном зайняв піонер марксизму в Росії — Г. В. Плеханов. Ще до виходу в світ книги Е. Бернштейна на сторінках центрального теоретичного органу СДПН він опублікував статтю «Е. Бернштейн і матеріалізм»³⁶. В примітці редакції зазначалося: «Цим розпочинаємо дискусію про «Проблеми соціалізму», висунуті Е. Бернштейном.» 20 травня 1898 р. Г. В. Плеханов писав К. Каутському: «Якщо Е. Бернштейн правий, то можна задати питання: що ж залишиться від філософських і соціалістичних переконань наших вчителів? Що залишиться від соціалізму? Рішуче нічого»³⁷. На початку листопада того ж року Г. В. Плеханов виступає в «Саксонській Робітничій газеті» з статтю «За що нам йому дякувати? Відкритий лист Карлу Каутському». Він пише, що в той час, коли мова йде про те, хто кого поховає: соціал-демократія Е. Бернштейна, чи Е. Бернштейн соціал-демократію, К. Каутський виявив примиренство до ворога марксизму. «Ви виявляєте прихильність до Е. Бернштейна і тому ви дуже не праві, — зазначає Г. В. Плеханов. — Нам нема за що дякувати Е. Бернштейну. Він наносить жорстокий удар по соціалістичній теорії»³⁸. До того ж, пише Г. В. Плеханов, Е. Бернштейн каже, що не раз звучало з вуст наших супротивників з буржуазного табору³⁹. Що тут можна сказати? Немає, мабуть, потреби полемізувати відносно останнього, так би мовити, «таборного» аргументу. Тим більше, що Е. Бернштейн, і про це вже йшлося, користувався даними, а також окремими висновками, що містилися в працях широкого відомих європейських економістів, переважна більшість яких дійсно не належала до послідовників К. Маркса, Ф. Енгельса. Та хіба ця обставина виключала те, що й представники «буржуазного табору» спроможні були на об'єктивний аналіз та глибокі аналітичні висновки? Марксист, нагадував Е. Бернштейн, повинен відмовитися від претензій

³⁴ Бернштейн Э. Д. Очерки истории и теории социализма. — С. 223.

³⁵ Там же. — С. 236.

³⁶ Плеханов Г. В. Сочинения. — М., 1921. — Т. XI. — С. 23.

³⁷ Плеханов Г. В. Избранные произведения. — М., 1957. — Т. 2. — С. 763.

³⁸ Там же. — С. 362, 363, 373.

³⁹ Плеханов Г. В. Сочинения. — М., 1921. — Т. XI. — С. 24—25.

на непогрішимість і уважніше прислухатися до «буржуазної» критики⁴⁰.

Можливо, Г. В. Плеханов мав рацію, стверджуючи, що Е. Бернштейн не наводив нових фактів на захист своєї позиції. Проте, як відомо, будь-яка історична справа проходить через накопичення фактів і не починається одразу багатьма фахівцями. Почин належить людям, котрі як, до речі, писав сам Г. В. Плеханов, вміють плисти проти течії, і яких називають зачинателями. «Вмійте бути зачинателями. Гребіть проти течії!»⁴¹ Е. Бернштейн, мабуть, і став одним з таких зачинателів, людиною, що виступила проти ортодоксально-марксистських поглядів і догматизму. І, таким чином, гребла проти течії. Що ж до причин та наслідків кризових явищ у марксизмі, то тут позиція Г. В. Плеханова була однозначною: кризові явища в марксизмі не виключені, але не тому, що марксизм є помилковим. Цього він не допускав й був переконаний у тому, що кожна з можливих криз марксизму буде обов'язково вести до нового торжества «ортодоксії».⁴²

Особливе місце серед критиків Е. Бернштейна належить К. Каутському. Це пояснюється, насамперед, високим авторитетом останнього в міжнародній соціал-демократії. До цього слід додати й те, що проти Е. Бернштейна виступило вже чимало критиків, однак К. Каутського серед них все ще не було. Всі чекали, що ж скаже саме він. До того ж, як відомо, Е. Бернштейн, можливо, крім Ф. Енгельса, залишався чи не найбільш близькою людиною К. Каутському в суто особистому плані. Між ними (Е. Бернштейном — Л. Г.), як пізніше визнавав сам К. Каутський, була ідеальна дружба⁴³, що полеміка зі старим другом завжди має в собі дещо обтяжливе⁴⁴. Незважаючи, однак, на це і відчуваючи тиск з боку керівництва партії, К. Каутський в жовтні 1898 р. на Штутгартському з'їзді СДПН виступив із критикою поглядів Е. Бернштейна. За визнанням останнього, К. Каутський став на чолі його критиків. Невдовзі, в тому ж 1899 р., К. Каутський видав спрямовану проти Е. Бернштейна книгу — відповідь. Не наводячи скільки-небудь переконливих аргументів або вагомих фактів, він, однак, енергійно критикує висновок Е. Бернштейна про те, що фактичний розвиток подій пішов не за К. Марксом⁴⁵. Заперечуючи Е. Бернштейну, К. Каутський твердив, що чим більш розвинуте капіталістичне суспільство, тим менше шансів у робітників звільнитися від експлуатації і капіталістичного поневолення⁴⁶. К. Каутський не без деякого роздратування писав, що, мовляв, Е. Бернштейн звисока повчає, говорить про дешеві істини⁴⁷. «Його книжка уявляє ...нагромодження помилок та нісенітниць».⁴⁸ В момент своєї появи подібного роду сенсаційний твір, на думку К. Каутського, піднімає хмари пилу, але в довготривалому значенні якого не можна бути впевненим⁴⁹. Е. Бернштейн відповів, що К. Каутський тлумачить соціалістичне вчення як щось закам'яніле, як набір старих шаблонів. Мені здається, пише Е. Бернштейн, що мета «походу» К. Каутського проти мене не досягнута і не могла бути досягнутою⁵⁰. Маючи на увазі К. Каутського, Е. Бернштейн писав, що «він не

⁴⁰ Бернштейн Э. Очерки из истории и теории социализма... — С. 373.

⁴¹ Плеханов Г. В. Сочинения. — М., 1921. — Т. 19. — С. 508.

⁴² Там же. — Т. 13. — С. 225.

⁴³ Каутский Карл. К критике теории и практики марксизма («Антибернштейн»). — С. 5—6.

⁴⁴ Каутский Карл. Автобиография. — С. 17.

⁴⁵ Каутский К. Ответ Бернштейну (Антикритика). — Одесса, 1905. — С. 14.

⁴⁶ Там же. — С. 57.

⁴⁷ Каутский Карл. К критике теории и практики марксизма («Антибернштейн»). — С. 18.

⁴⁸ Цит. за: Бернштейн Э. Очерки из истории и теории социализма. — С. 397.

⁴⁹ Каутский Карл. К критике теории и практики марксизма («Антибернштейн»). — С. 12.

⁵⁰ Бернштейн Э. Очерки из истории и теории социализма... — С. 383—384, 394.

більший пролетар, ніж я, і я не менше захищаю боротьбу робітничого класу, ніж він. Я тільки маю інші погляди на можливі результати цієї боротьби, а хто з нас більш правий — покаже майбутнє»⁵¹.

Критиків Е. Бернштейна в європейській і, зокрема, в російській соціал-демократії, крім Г. В. Плеханова, підтримав і В. І. Ленін. Першою спеціальною його працею, зміст якої значною мірою був спрямований проти поглядів Е. Бернштейна і його вітчизняних прибічників, слід, мабуть, вважати «Протест російських соціал-демократів». Значення цієї роботи в дослідженні даної теми обумовлюється ще й тим, що мова йде про одну з небагатьох ленінських праць, яка була написана в момент дискусії навкруг ідей Е. Бернштейна (кінець серпня — початок вересня 1899 р.) і, що особливо важливе, в грудні того ж року у вигляді відбитку газ. «Рбочее дело» була опублікована за кордоном. В «Протесті російських соціал-демократів» В. І. Ленін зазначав, зокрема, що горезвісна бернштейніада означає намагання звизити теорію марксизму, перетворити революційну робітничу партію в реформістську⁵².

Свою позицію щодо поглядів Е. Бернштейна В. І. Ленін висловив також й в рецензії на книгу К. Каутського «Бернштейн і соціал-демократична програма». Давши схвальну оцінку праці, В. І. Ленін відзначив, зокрема, що К. Каутський висловлює кілька надзвичайно цінних і влучних думок на тему про те, яким умовам повинна задовольняти серйозна і сумлінна критика. В. І. Ленін солідаризується з К. Каутським відносно того, що, мовляв, Бернштейн підносить чисто тимчасові умови даної історичної ситуації загального закону⁵³. Звертаючись в «Що робити?» до теми бернштейніади, В. І. Ленін все ж визнав, що свої погляди Е. Бернштейн обставив цілою батареєю досить струнко погоджених «нових» аргументів і міркувань⁵⁴. В статті «Марксизм і ревізйонізм» В. І. Ленін зробив ще один висновок: колишній ортодоксальний марксист Бернштейн виступив з найбільш цільним вираженням поправок до Маркса, перегляду Маркса, ревізйонізму⁵⁵.

В зв'язку з позицією В. І. Леніна щодо поглядів Е. Бернштейна важливо зазначити, що переважна більшість написаного В. І. Леніном про Е. Бернштейна не друкувалася тоді, коли в цьому був безумовний сенс, тобто в період безпосередньої полеміки навкруг ідей, висловлених Е. Бернштейном. Чи не єдиним винятком в цьому відношенні, як вже йшлося, став «Протест російських соціал-демократів». Однак, як кажуть, одна ластівка весни ще не робить. Статтю «Наша програма», написана В. І. Леніном у жовтні 1899 р., надруковано лише в 1925 р. Інша широковідома ленінська стаття «На задній напярм у російській соціал-демократії» написана наприкінці 1899 р., а побачила світ лише в 1924 р. Особливу інформаційну цінність становлять, здавалося б, відповідні листи В. І. Леніна. Однак, як показує аналіз, жоден з них, написаних ним в 90-х роках XIX століття, не був надрукований за життя В. І. Леніна. Так, наприклад, лист О. М. Потресову від 2 вересня 1898 р., який ми цитували, надруковано лише в 1925 р., лист М. О. Ульяновій-Єлізаровій від 9 травня 1899 р. побачив світ 1929 р., а лист до О. М. Потресова від 27 червня 1899 р. — 1925 р. тощо. Отже, як мінімум, до середини — кінця 20-х років зміст цих та інших листів нікому, крім самого автора та адресата, не був відомий до моменту публікації. І, таким чином, не міг справити помітного впливу на характер і хід полеміки.

Виступ Е. Бернштейна створив свого часу необхідний ґрунт для

⁵¹ Там же. — С. 306.

⁵² Ленін В. І. Протест російських соціал-демократів // Повне зібр. творів. — Т. 4. — С. 155—168.

⁵³ Там же. — С. 191—202.

⁵⁴ Там же. — Т. 6. — С. 7.

⁵⁵ Там же. — Т. 17. — С. 16.

плідних теоретичних дискусій про соціалізм та принципи політичної діяльності партії робітничого класу. Ті з них, які зробили з цього необхідні теоретичні висновки, як свідчить історія ХХ століття, доклали зусиль для того, щоб реалізувати багато з вимог демократичного, гуманного соціалізму, ті ж, які в ідеях Е. Бернштейна вбачали тільки замах на марксизм, які залишилися вірними його ортодоксально-догматичній версії, ані на крок не просунулися по шляху скільки-небудь серйозного соціального прогресу, зазнали чи не найбільшого в своїй історії теоретичного і політичного краху. В зв'язку з цим хотілося б нагадати слова К. Каутського, сказані ним на Штутгартському з'їзді СДПН: виступ Е. Бернштейна змусив нас до роздумів, будемо йому за це вдячні.

Історичний розвиток, на думку окремих дослідників, заперечив не тільки ортодоксально-марксистські концепції, а й прогнози Е. Бернштейна. Жодна з моделей шляху до соціалізму, запропонованих послідовниками К. Маркса і Ф. Енгельса, не спрацювала так, як це уявлялося їх авторам. Такий висновок, особливо з точки зору історичних рамок, здається дещо категоричним: хочеться сподіватися, що історія далеко ще не винесла свого остаточного вердикту щодо визначення напрямів реалізації соціалістичної ідеї, як її розумів Е. Бернштейн. Думається, що світовий розвиток, практика сучасної соціал-демократії і в плані теорії і, особливо, в практичному відношенні, засвідчили і продовжують підтверджувати політичний реалізм і далекоглядність багатьох тез, що їх відстоював Е. Бернштейн. Соціалістичний ідеал, вільний від деформацій, перекручень, в тому числі й тих, виникнення яких відноситься до періоду дискусії навкруг ідей, висунутих Е. Бернштейном, є незаперечним науковим і моральним надбанням передової суспільної думки.

Одержано 26.12.91

Анализируется процесс становления и эволюции взглядов немецкого социалиста Е. Бернштейна — одного из наиболее убедительных и последовательных критиков ортодоксального марксизма, признанных лидеров международной социал-демократии, который вошел в историю мировой общественной мысли как творец доктрины реформистского социализма.